त्वादेन दोषः सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन तु सविशिष्टस्यानवशिष्टस्य ऽत्रादेशत्व
र्थः ऽप्यत्र एकालन्त इत्यादावुपदेशित्वं च चेनेनान्तरगत्वादित्तिमावेक्तुं न्ते स्थानित्वे
नपरस्य पदत्वादित्तौ लोपे एकदेशाविशिष्टस्थानीत्वात् प्राप्ते उत्सर्गात्तोरित्यधि
कारान्निति भाष्यस्पष्टं ऊ ऊ सिन्यत्र वृद्धि याला घवाय विशिष्ट एव स्थानीति बाध्यं
भवतीति ऽप्यत्र शवकारान्त्यकारयोः पररूपे कृते ऽप्यत्र यारस्मिन्निति ० स्थानिव
त्वात् तत्र एः वर्णादागमिति तु समानस्थानिकत्वं एवेति बोध्यं ऽवृत्तो दीर्घो यञ्जी
ति यञ्जीतिकिंभवतः एहि मन्ये इति ऽत्रादनभोद्य इतित्व मन्यसे इत्यर्थः एव मग्र
पि बोध्यं सत्यव्यादने परिहासशीलशालकादेर्वाक्यमेतत् ऽप्यत्र मननापेक्षया भो
जनस्य भ विष्यत्कालत्वे व मनस्य तु वर्त्तमानत्वे व परिहासपा या यैव हेत्वा
कारणं प्रपनापेक्षयादिः हननाहि मन्ये षरथेन यास्यामीति ऽप्यत्र प्रबल त्वय

परोक्षे लिट् परोक्षत्वं च साक्षात्कृतमित्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वं भूतान
द्यतने लङित्यतोऽनद्यतन इति चानुवर्त्तते तत्र भूतादीनां साक्षात्कृतविशे
षणत्वासंभवाद्भूतत्वघटितविशेषणेनेत्याह भूते इत्यादि भूतत्वं च वर्त्तमानध्वंसप्रति
योगित्वं समवायवृत्तित्वं ऽद्यतनत्वं रात्रेः पूर्वयामेनाऽऽगामिन्याः पूर्वयामेन च सहितः
कालोऽद्यतनस्तद्भिन्नोऽनद्यतनः लिट् चेति च [illegible] क्ष्याः सोऽत्रालक तद्धलि उद्देश
इति एकसंसाधिकारादन्यत्र सत्वेन संसासमावेशः स्यादत आह॥ एवं तिङः शाकटा
यनस्येवेत्यत्रानुवर्त्तेरिति भावः परस्मैपदानां णलः सर्वादेशत्वं ततः प्राक् णकारस्य
लोपाभावेनानेकालत्वात् इत्यत्र केचित् तच्चनानेवधकत्वमनेकालत्वमिति च सूत्रे
भाष्ये जसः शीत्यत्र निरूपितं तस्मात् णलः प्रतिलिति प्रश्लेषेणानेकाल्त्वेन सर्वा
देशत्वमिति सिद्धिः प्रश्लेषसामर्थ्यादादेशान्तरमेकादेशप्रवृत्तिः एवं डाऽप्रा इति

लिंगस्वरार्थं ऽप्रत्ययादिः प्रयोगस्य हि वचनस्यावयवौ यतोऽभयोरन्तोदात्तत्वं स्यादिति॥
ऽअत्रैव भाष्ये स्पष्टं अवोचुक ऽपूर्वत्रि ऽक्लिन्यत्तो चौ न्यजवर्त्तते नित्यत्वादिति कृत्ताकृत
प्रसंगित्व मात्रेण क्वचिन्नित्यानां व्यवगमात् ऊः सुधीत्यत्र ऊरित्तिना नुवर्त्तते फला
भावादस्वरितत्वाच्चेति बोध्यं ऽप्रधिकस्येति व्याख्यानादधिकारत्वमेवेति भावः ए
काजित्ति तत्पुरुषसंविसान बहुव्रीहिणा प्रथमविशेषणं ऽपत्र एव जात्यादेर्हित्व
तदाह धात्ववयवस्येति पचादेर्दुरुस्धातोश्च प्रथमैकाच्चे धात्ववयवत्वानि व्यपदेशि
वद्भावेन बोध्यानि ऽअजादेरिति कर्मधारयः तदाह आदिभूतस्य दिति एवं च द्वितीय
स्येति न कार्यमिति बोध्यं ऽपत्रैकाच इत्यादेः कारकषष्ठीत्वात्र यदि प्रयोगस्यपद
एवात्र एवासि तत्र इत्यादेर्णिल्लोपासिद्धिः स्पष्टं चाद प्रत्ययोरिति सूत्रे स्यादि प्रयोगस्य
त्वयुक्तं भाष्ये ऽअत्रैतारवउ स्येवायवत्वे ऽअभ्यासोनर्थक एव धानितं चेद्दयते

रितिभाष्येन चाव्यपदेशे
चेत्यादिदोषान्पदार्थोरीति
बत्वानिवेधापाति

सिचेरत्र निर्द्दिष्टत्वादिति द्वितीयोच्चारणमिति विशिष्टस्य पदत्वात्पदादित्वस्यान्तरंगत्वाद्य
सकारे सत्वादिति वाच्यं तावता उपप्रवृत्तौ यो नतः परो सेव च पूर्वत्रैराघा ऽग्न्यादिग्रहणं च
कृतं समुदायपदत्वमेतेनेति भाष्यस्य समाधानात् यो नत्वेतो विधानावधेः परो नावैवा
मो उपप्रवृत्तौ यत्नाविहितो सा प्रकृतिरघे व ऽप्राग्नन्नामेत्तेनिव शाइति न्यायाद्द्वितीयोच्चा
रणस्यैवाविधेयत्वात्" ऽप्राघा ऽग्राघोच्चारणविषयानञो द्वितीयोच्चारणेन व्यवधान
मतः ऽग्न्यादिग्रहणमिति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेः प्रत्ययस्यात्रानुवर्त्तमानत्वात् समुदायत्वमि
ति उच्चारणद्वयविषयत्वेन समुदायव्यवहारः इति तदर्थेऽकृते तु द्वित्वे द्वितीयोच्चारणे
नैवार्थबोधादभ्यासस्यानर्थकत्वव्यवहारोपि यत्तु द्वित्वे सिद्धो त्यस्य विषयसप्तमीत्वमा
श्रित्य पूर्वं द्वित्वे ततः समुदायान्निः टि तत्र स्तिडि यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीति उं तस्य सम
दायस्यैव पदत्वं समुदायोपि द्विः प्रयोगत्वाद्द्वित्वस्य धातुत्वादिविषयः इति पदान्तरमतम्

त्तस्य धातुत्वोपचितिपन्यभावात् । अत एव येत्तारिस्तित्सत्रे ऽप्रसंसादितिद्वित्वेमःपरस्यम्
म्रूं भोविरूपासिद्धिमाशङ्क्याद्रुधातुके इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन परिहृतं इदं प्रथम
द्विर्वचनापवादः । अजादेर्धातोर्द्वितीयाभावे प्रथमवाक्येनैव प्रथमस्य द्वित्वमित्तिभा
ष्यस्य थं व्यपदेशिवद्भावेन तु द्वितीयत्वं प्रथमस्य त्युत्कोक्तो भन्त्य यसत्वोमयसत्ताया
मेवाजादेरित्यस्य प्रवृत्तिः । ते । धातोरित्ति किं तदभावे ल्लिटोत्यादि प्रथमैकाच एव
विशेषणं स्यादेवपपाचेत्यादावेव स्यान्न तु जजागारेत्यादौ । प्रमभ्यासग्रहणमुनर्थकं
छन्दसिवाववचनादित्ति भाष्ययङ्न्तास्तिसनन्तात् णिविचत्विवा लोके प्रयोगेनभिधा
नात्सदसाधव एवेति तदाशयः । सोन्तिरेपारित्तिसूत्रभाष्यादहृत्तं सा अपिवतद
त्तित्तु छान्दसमेव तु शुद्धिवत्ते इत्यादौ लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायेन निर्वाहः अनिवार्यं चेद्विदित्य

हलादिशेष ऽत्र हलोऽभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते यद्यप्यभ्यासस्या
दिर्हल् शिष्यत इत्युक्ते निवर्त्तकाभावादादिहल्मात्रं हलादेव ग्रहणमित्यत्राशङ्का ग्रहणसामर्थ्य ॥
लभ्यं भ्यासस्यान्यहलो लुप्यन्त इत्यनिवर्त्तकत्वात् दर्शितमभ्यासस्य ग्रहणं कर्त्तव्यं इति न
पिलल्यानुसाराद्भ्यासस्य ग्रहणमभ्यासमात्रग्रहणं बाध्यं यद्वा संहितापाठे हला
दिः शेष इति छेदः अभ्यासस्यादिर्हल् हल्लोपाभावो भवति यत्रादिः सत्तत्र शिष्यत इत्यर्थोऽन्य
दोषः कार्यादिर्हल् शेषो न्ते पूर्वाभ्यासस्यान्यस्य हलोऽवर्णो यदिति निवृत्तिः दर्वकाद्यप्रसा
नेरोधरादस्यवृत्तेरित्याशयनाहान्यहल इति हृस्वः यद्यपि भवतेरङन्यवसिद्धे
रस्य प्रकृते नोपयोगस्तथापि यज्ञेन्यवच्छेदस्य पूर्वस्यान्यमुपगमेन दमनात् न
अत्राभ्याभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते अव इति चापरिस्थिते तत्र व्याधिकरणमभ्यासस्यवय

855

ह्रस्वसिद्धिः ह्रस्वो स्थानत्वाद्बहिरंगः रातेन गुणे पेदया परत्वात् ह्रस्वः इत्यपास्तं स्यादेवं चेदं दीर्घो
कित्तइत्यत्र नोक्ष्ये रावमुरतेसन्यत इत्यनयो रपि बोध्यं वा णो दं गमि - त्तिचु भयो रादेशाच्च
रावेत्तित्त इव : भवत्तेर : धुयोग दृष्टानां मूर्ना मनुकरणात्तु शित्तपू प्रत्तएवास्ति मूं भावेपि॥
वमेवेत्येव तस्यार्द्धधातुक मवविधानेनलुग्वि करणत्वाभावान्नलुग्विकरणेति परिभा
षाप्रवृत्तिः उभयानुकरणेनादादिमात्रस्या भावान्नशपो लुक् प्रकृतिवदनुकरणमि
त्यस्यानित्यत्वेनादादित्वानत्ति देशाच्च व्यपोल्लिटो त्यत्तोल्लिटो त्यनुवर्तते इत्याह लिटीति
प्रसिद्ध वद इदस्य त्रमनित्यं नसोरल्लोपः वृद्धित्तिस्येत्र स्थानपर करणात्तनया हि प्रसक्तो
मितिस्थित्तेजनसनेत्तिसूत्रमाष्यात्तरीत्या भीयेऽवाविप्रतिषेधसत्त्वेन परत्वादल्लोपे तस्याभी
यत्वेनासिद्धत्वात्पुनः प्रसंगाविसानेनाटि लत्वमेदाल्लुत्वेपत्वे नणस्यात्ति न्यायाच्च कृपाप्रस्य

[illegible]

[illegible]

दनित्यत्वसाधकमिति बोध्यमिदं चात्र एकेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तेनेदं मेदेर्मत्तेरितिसिद्धमेव
ङिति णल्यपि च क्ङिपि त्वयानित्यत्वा ङुकि ऋद्धरामो यस्ताभावेनत्र चासिद्धत्वाभावात्तद प्राप्ताव
वद्ध: प्राप्ति॰ प्रभ्यासविकारे ष्वबाध्यबाधकभावाद्धॡ लादिशेषत्वयोरत्र समावेशो बोध्य: ॥
द्धधातुकस्येति नेङ्गुरिकृतिरिति प्रकृते: प्रत्ययकृत्यागनिर्दिष्टानामेकदेशोऽप्यनुवर्त्ततेऽत्रेति
न्यायेनेति निवृत्त्यासिद्धं ॰ञ्जरि इत्युक्लनेङ्गुरोऽमिति सूत्रे भाष्यप्रत्याख्यातेः॰ प्राङ्घधातुकस्येति
किं ॰ज्रप्रसत्ते स्वतासौत्तियचापिल्लशब्देनल्लउल्लदोर्घ्र हणं त्यायी हयथासरव्यवाचकशब्द
साम्यात् शधाद्यपवाद इति॰ प्राङ्घधातुके इत्यनेव त्यालावस्था यां प्राप्तावपि यदीदं नस्यात्तर्हि
तदाशापुस्यात्कृत्तत्वप्राप्तिरेवेत्येतावत्तेति भाव: लुट: प्रथमे कार्यस्यकार्यत्या घातर
तस्यान्तिर्वोह: डित्वेति सर्वादेशत्वं उवं घात्तरेणापि सकरमिति भाव: ॰ञ्जन्तवहुव्रीहितमै।

चेके विशेषणे संगावयवस्येकः इत्यर्थे ॥ प्रत्ययवमिन्नत्रीत्यादौ नगुणः नचैवं मेत्तेत्या
दावपिनस्यात् ॥ प्रत ॥ प्राह ॥ येननेत्तिसूत्रारंभसामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमाश्रीयते इ
त्यर्थः ॥ प्रत्रक्तेः किंत्वसामर्थ्यात्सूत्र पूर्वं लघूपधत्वाश्रयो गुणइकोगुणवृद्धीतिसूत्रेभा
ष्येतुउक्तिं ॥ पूर्वोत्तलघ्वी उपधान्त्ययोः समाहार द्वंद्व इत्याश्रित्य सार्वधातुकादिके चांगविशे
षणे तत्रैवोपस्थितत्वाकांक्षत्वात् तत्रत्य ॥ पा गावयवभूतलघूपधारूपैकोगुणइति ॥ प्र
पे इतितदाशयः दीधीवेवीटां उत्रागमएव व्याख्यानात् नासत्योः सस्याद्धिधातुकइ
दीधि त्यत्रावृत्तसीत्यत्रद्वैधिः नसकारस्य प्रत्ययाद्यवयवस्यैव संभवसंभवेन कल्पितमाह ॥
सादावितिः लट् शेषे इतिचरहितः पाणिने ॥ पाठ इत्येभाष्यस्वरसः तत्रयोगविभागः
लङिन्यचात्क्रियार्थोयामित्यादि ॥ प्रवर्तते शेषेइति ॥ प्रक्रियायोपपदार्थे नचात्क्रियार्थे

[illegible]

भावकर्म्मणोः स्तु कर्म्मणुक्तत्वात् दोषाभावायत्तत्वान्नच्चैवासत्प्रतिषेधिना तत्सिद्धिः
त्तमत्तत्रण उक्ताविति सूत्रानुवृत्तात् प्रहणेन क्रियार्थोपपदेति यायां उपपदे वासत्प्रतिषेधिनाप्रत्य
योत्तरवाभावसाधनोबसभाव्य उक्तत्वात्। सर्वत्रैदं भौ स्याः। प्राशिषि। प्राशीरिव प्राप्ती
ष्टः। प्रनन्यार्थोति त्वोक्तिति नहलाकं समानार्थानुवादराचोक्त्यतत्। पूर्यान्तरकल्प
नानिवृत्त्यर्थमित्तिभावः परिभाषाणांच प्राप्येण पत्र प्रासार्थानवादेनार्थोत्तरत्रिवृत्त्य
र्थत्वव्रीहि। नवहन्तीत्यादिनिस्यार्थमेवसप्रसारणादिति। प्रादिना कुवई [illegible] उभावः
संभवत्प्रयोजनेमाभत्ति इदं प्रयोजनं सर्वोदेशत्वेमरावनान्यादेशत्वप्रत्ययत्वात् मेयरमि
त्ति संभवत्प्रयोजनेनतयास्वविषयाभावसंभावनयापि त्वमाचदर्शनेनस्वविषयसंभा
वनयाचमंदप्रवृत्तिरित्यर्थः संभवत्त्वादिति मंदप्रवृत्त्येवत्तत्वमित्तिभावः एतेन न
प्रयत्नः प्रवादिचनन्यार्थपित्वेभचरितार्थस्यादनुदात्तोपपिता

चरितार्थपित्वविरहविशिष्टत्वापेनां तरंगेण प्रत्ययाभ्युदत्तत्वेन बाधापत्तिरिति परास्तं
तद्धदस्यापित्वसामर्थ्यासिद्धि त्वाभावात् वस्तुतस्तु सामर्थ्यासिद्धस्या-द्धित्वस्याप्रवृत्तिः
रवद्धित्वस्य सावकाशत्वाच्चात्तुद्धि विप्रतिषेधात्सर्वादेश इति भाष्यस्य सावकाशद्धित्वे
प्रवृत्तौ परिभाषात्वमित्यन्योन्याश्रयेण सर्वादेशत्वालाभात् भेः प्रत्यादेशत्वमेवस्या
दित्तिवाच्यं एतदिति द्धवर्णस्तोस्तादित्तिन्यासेनानयोरिवर्णस्यत्वादित्यपेक्षेनान्या
देशत्वसिद्धेर्द्धित्ववकरणस्य गुणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वेबाधनद्वारा सर्वादे
शार्थत्वेनदोषात् सर्वेचेदस्यार्थं भाष्यकेष्वष्टयोः नुस्थानिकस्योच्चार्यमाणतरत्वस्या
दनुदात्तएवहि स्थानिकस्य दात्तएवेत्याह नित्यंद्धित्तः द्धिद्धत्वमस्येतिषष्ठीतत्पुरु
षः एतल्लक्षणोभवानीत्युत्तरसूचितः सत्यपिद्धित्वेनिप्रपत्तिग्रहणापित्वेनानुदात्तः से

सहि ङिच्चेत्येवास्तु शनिवरास्तु भवन्तादिति लुग्यपेक्षयापवादत्वाद्धिरस्ता तउ ऽपूर्वत्तरंगान
पीत्यमिन्यत्तिन्यायस्तु सापकृपि वृक्षमर्त्र चेत्तिन्याये नानित्यत्वान्नमेति ऽपूर्वोपवादो
यस्मिन्विद्वत्ति यस्याउगागमसङ्ग्न्यर्थसामर्थ्यादिति ऽपूर्वन्यथा पूर्वत्रि यालोपे वा यलन्तएववि
दध्यैत्तदित्तिभाव: भवानोति लाकु ज्ञात्वा पूर्वमपिद्दत्तश्चेत्तिनमो न इतिवक्तव्यमेनि ३॥
त्तिसूत्रेगृहत्वान्न एवंतर्हि विवाधार्थं ऽपूर्व यत्तनऽपूर्वयमेव बहुव्रीहि: तेनाघदन्वा
अदन्महीत्यत्र व्यासिद्धत्ते लुङ्व्सको दानदत्ति ऽपूर्वनरंगत्वात्ति वादिध्रुवत्ते पुनित्य
त्वाद्धिकत्राक तेविकरणांतस्यागस्याउगागमलकारप्रक्षेपण लावस्थायामेवाङि
त्तिषषेभाष्यपद्दानमुक्तं नन्वत्रपद्दे करादित्यादेउप्रत्ययात्युदात्तत्वानिबधनम
त्वदात्तत्वमट: स्यात् उदात्तत्वंत्वभवादि त्यादौ चरितार्थमितिचेन्न

उदात्तवेरस्वरितन्नत्र प्रतिसान्नात्स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यप्यर्थान् बलवतोपिस
तिशिष्टस्वरस्य बाधनात् पूर्वोशास्त्रेण बलावत्तोपि परशास्त्रस्य बाधनवत् ॥ गुणवि॥
कर्त्कारइत्यर्थस्ते नपूर्वेण परस्य बाध इतिस्पष्ट स्वरितेनेतिसूत्रे भाष्ये ॥ पूर्व
णव्यत्ययोर्न्यकलभेद इत्यस्तार ७ प्रमवदितित नचाचोद्यः परस्मैत्यादेर्लोपापत्तिः
७प्रत्ययचत्तधातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वेन परशब्देन परस्य कार्यविधानाभावा
त् विधिनिमंत्रिणेति सप्रश्न: संप्रधारणे विचारस्तद्धा कर्त्तव्यमिदं वेत्यादि रूपा
यासुद सीभुटववाद: प्रत्ययासत्तियोगशिष्टत्तयोत्तरगत्वात् परस्मैपदानां त
सादीनां उदात्तत्वे कृते: यासुड् उदात्तस्यादित्युदात्तवचनं न चानुदात्तस्यातिस्ट

माख्यानकरोत्या परस्मैपद
विषयेन स्यैवंयाक्लितोदि
धातोरिन्यस्याविहिताविरो
धाना ... दिस्त्य

861

मानस्यैवादेरुदात्तेनानुदात्तलोपे नलुग्निवाच्य लस्यथासुप्यपित्तस्यस्थाने, प्राक्दुदात्तस्व
तीत्यैव मध्योडित्यस्य मानुस्यैवा धुदात्तत्वया तत्र पद ग्रमाद्दूत्य नवादप्पिमाषया, प्रव
वत्यात्तेनयाम् दुदात्तत्वे तस्मादोलेभ्यात्, प्रागमा, प्रकृदात्ता इत्येषोपि: शेषनिघात्तम्
लकएव, प्रकृदात्तपदमित्तिस्रे पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वेनयावत: यावत्तुपदत्वंभा
वित्तावत्सन्निहितानांसर्वेषांशेषनिघातेनपक्षान्तृपुवत्तागमानामपितेननिघातप्रव॥
त्ते: सन्निहितानांतुतत्समकालमेवनिघात इत्यन्यत्र, पूलावीदित्यादौसिचश्चित्वे
तेनेडुदात्तत्वान्ननिघात इत्युदात्ता धुदात्तश्चात्र स्वेत्रमाथ्वपदोपा
धोत्तनिरूपितेत, पूर्वेणनयाकृटोडित्वप्पवयवेचरितार्थलिंगसत्

उक्तोक्तेस्मिन् ऽपत्रयं तत्रं तद्धिरिति सूत्रे उक्तं । याडुटोः डुटनेति ऽप्राप्तेनेपदत्वा
भिन्नार्थ्यपियरत्वान्न प्राप्तिबाधो नेति इत्यर्थः । विषयभेदादिति एवं योगपद्यासंभवरू
पविप्रतिषेधाभावान्न परत्वेन बाध इति भावः एतेनेधिरोध त्यादौ सुटासौ युटने॥
नाप्राप्तिन्यायेन बाधः स्यादित्यपास्तं तत्रकारपकारयोः सुटः सत्वेन कार्यभेदादिति
भाष्यके यकटये स्यष्ट नन्वस्तिवसंभवो यदुभयस्यादित्ति वार्तिकमेतत्स्वसमाधे
र्वत्तु एकात्रापि सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति भाष्यनेपथ्रपमद्विर्वचनस्यापि द्वित्वीय॥
द्विर्वचनेन बाधवत्तु सुटापि सीयुटो बाध्यो द्वौरः इति चेन्न सत्यं याडुडुत्थयसीयुटः
प्रतिषेधोवत्तु व्यक्तितिवचनेनात्र प्रकरणे बाध्यबाधकभावाभावज्ञापनेनादे
शादित्ति निरूपितं भाष्य प्रदीप्य रीघाने ऽपत्नावस्थ कुंसादिविषये यासुट्सिद्धिरन्य
थात्रे सायासुटो बाधापत्तिरित्यादिकं लिङः सलिरुदादिभ्यः सार्वधातुके इत्यत्र
इत्यत्र ।

युगपत्प्रवृत्त्यालत्वभेदात्मनःप्रवृत्त्याविति भावः यन्त्रोपदर्शितेनचनत्रकर्तृव्यंगसंस्था
सापेक्षत्वस्याबहिरंगत्ता॰प्रसिद्धत्वेमितिवाच्यं तस्यांसंज्ञाशब्देनशब्दरूपस्यसप्र
म्प्राघेत्तोपात्तस्यनिमित्तस्यैवग्रहणं नतुसंख्यायां॰प्रत्ययस्यवेत्यदोषात् एवंच
योपरनिमित्तकत्वेनान्तरंगत्वमितिवाच्यं सार्वधातुकावयवस्येतिवृत्ति॥
रुदादिभ्यइत्यत्र सार्वधातुकग्रहणमत्रानुवर्तते॰ अन्यथा पचेदित्यादौ दो
षप्राप्त्या चिकीर्षादित्यादौ वत्तोलोपप्राप्त्या न यलोपो नो॰यासुरपि बाधः स्यादि
ति मध्येपवादादित्यायेन लोपमेव बाधेतेति स्यषश्चेदंभाष्येकैय्यटयोस्तद
रु मध्येपवादान्यायादि उपपद्यते ति॰प्रवदतां नामिति का उत्सा कोत्सा न चात्र
लोपदर्शिकृत्वमुसः॰प्रपदान्नामिदन्येतत्सामञ्ज … येनात्रपरिच्छेदकन्यायोपव
त्तेः॰प्रवृत्तयावा नर्थके प्रत्यये चमिंघुरित्यादेः परत्वरूपसिद्धिः॰प्रवर्णाकसाः

वयवश्चेतिसूत्रार्थः तदाहुरिति
प्राप्तइतियावदाकारेणेतिभावः

अफलाभादोषयोरभावेनदनुक्तिः   भत्वमितितेनकृत्वेजरेखनविद्यमानादितितत्त्वचसर्वा
देशेनानवद्यत्वंप्रत्ययकाशादिन्यादेनदोषः भाष्यानुप्रत्यासिचोऽटके इतिसूत्रो
पात्तोलभ्यतेनत्रसङ्गतिमध्यमशीन्यायेनोभाभ्यांसंबध्यतेसोऽनादसोः सांतानुसिचेक्षो
न्यर्थः लक्ष्यपिस्थानिवत्त्वेनालिविधिन्यात् प्रत्ययलक्षणस्त्रैत्तुनियकार्यत्वंविध्ययत्वति
सांतादित्विषविशेषणसामर्थ्यनककुयमाणसांतपरं ॥ प्रत्याववार्तिकवदन्तकारः सि
चणवविशेषणमिन्त्याशयेनोह अवहृटि स्थानिवत्त्वप्रतिषेधकः नतुसिजन्तुकोपित
न्निषेधः प्रारब्धः चक्षस इतिप्रक्लेषेहिसकारकेनिर्देशइत्यस्यभाष्यसंगदोपाद्योत्तवि
स्तरइत्याहुः इतिप्राहि इतिप्रत्ययलक्षणेनप्राप्ति ॥ वृद्धतादेवेति वृत्तिरन्यभिनिर्वृ
त्तिः उदाहरणसुवद्धि अवरं नसुक्ष भित्रअवमयोर्हुजेहेत्नर्मितोर्म विध्यकाल
योरनभिनिर्वृत्तिः इतिवाक्याकुष्यप्रमाणान्तरंचविपरीतंनियमसुव्याख्या
मानत्वाभ्यन्त्रिलशजौत्यत्रप्रवदन्तसूत्रेचभाष्यस्यप्रमेतत्सर्वं ॥ प्रत्यात्वविति सुडादे

१६

१६ [illegible] 866

दिना॰प्रारंसावचनेलिङि॰ त्यपिगृह्यन्तइत्येके॰ ध्वनितयोरितियत्निवक्ता वगतवाक्य
ग्रंथेके॰ प्रानिलोट उपसर्ग॰ त्यरसमुदायावयवानिराबदस्याएत्यमित्यर्थः प्राहि
मानेत्यादै केशुनयदिप॰ प्रनर्थक त्वान्नप्रादीनामनुपसर्गत्वाच्चएवंचलो
उगहणमनर्थकं मित्तिभाष्यस्पष्ट॰ दुरः षत्वणत्वयोरिति दुरन्तरकूत्तरूक॰ सा
नेस्यापयनकरणान्तस्यायंनिषेधइतिनिरूपितं॰ अन्तः शब्दस्यत्ति हेतेर
न्तर्वेस्य अन्तरयंतरदेशइति नदेशपत्तिषेधा यमित्तिभावः॰ अयनचेतु
अन्तरस्यत्रमपिकृत्यचेहतिस्तिद्धे देशपत्ति षेधार्थ मेव शाषेविभाषयं
॰ प्रकरवादाविति देह दः नसहितानधिकारात्तद्विवचो विवक्ताभ्यासूत्रद्वय
सिद्धेविभाषाग्रहणं व्यर्थमतआह संहितेति॰ अत्रैवपदशब्देनाखंडपदं॰ अ
तएवनित्यसमासदृत्तिर्नास्तीत्यार्थः॰ अन्तरएवाग्रे॰ प्रणेनइत्यादौ पदाहिते सं
हिता॰ प्रतिप्तचैवप्रपडत्वंचपदत्वाभावबहुत्तरखंडत्वं तेन राजीय १६ १६ १६

867

निमित्तत्वादित्ति एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादित्ति भावः पाणिन्यं तस्येति चेन्न कोरेण
उभः परस्य व दुर्वार यदागमाः तिन्माघेन उसउक्तादित्ति चेन्न मिंपुपरि न्यसिद्धाप
न्याः पूर्वे वन्यदिना संधाइव यदागमा इत्यस्याप्यसिद्धेः पिपठिषुर्वृत्तेः पुन्त्यागमस्त्वेउ
स्वस्याभ्यभावेन तदैत्तस्मिद्धिः स्यादेव किंतिच इहत्वेनगकारोपनिर्दिश्यते तेन तत्सिद्धेः
सिद्धिः स्यात्सुरित्यत्रेत्वापत्त्या नाथवकिदित्याशयेनाह गिदित्यादि निमित्तइति किं तिस॥
ति येगुणवृद्धी माकृतइत्यध्याहारेणा सिद्धसाधनं समभिव्याहार न्यायेन निमित्त उपप
नइ ति केचित्तद्वाति क कत्वात्तत्रिमित्तग्रहणं कृतं व्यभिचारी चं भाष्यकृतानुक्तेः किंत्वेन
सापकेन प्रत्याख्यानं गुणवृद्धी निमित्तेपिस्त्वेपि द्वितीय पूर्वबहिनेहक इत्ते उपमित्रस्य
पूर्वस्य यमाघुत्त इत्यपूर्वेसंभवेन न परिभाषा उर्वारत्वात् एतेन वाद परिभाषा नेति तुह
कोगुणवृद्धी एवंचस्थानिसूत्र इवयविषयमेवेसुक्तं भाष्येतस्यानिषेधास्यांगवसंभाव च

ऽधिकरणसप्तमीसमवेतउपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायेन यस्य च
भावेनेतिसप्तम्यप्युक्ता तद्धं सिद्धसाध्यतेति न्यायेन स्यपरिभाषाबाधएवोचितः तन्नि
मित्तग्रहणेन सामर्थ्यात्सा षष्ठेन परिभाषाबाध इत्यन्ये चिंत्यं इह इति च स्वरूपप
रमन्त्रात् निवर्ततेत्र बोधिकारानुत्तदाहेतत्प्रयोगे इति इकुपदस्य लक्षणे इत्यर्थः श्या
स्वामिति धातोर्लिङ्गि नन्नस्वादेनामिन्यर्थेन परत्वात्सुदन्तकेति सूत्रभाष्यशेषात्
स्यवातुरि ऽपरंतरं गत्वाद्दापूर्वयामुत्वविधिर्निर्दिश्यमानपरिभाषयापत्तिः मांसि
न्यादेत्तनिषेधार्थो माराद्देन भाडिः तितदोषः इति केचित्तन्न ऽप्याङुमाङोः केति
स्वनस्येन माङो विशिष्टस्य ग्रहणं किं न र्थं वृत्तिविधार्थं कसंप्रत्ययार्थमिति भाष्य
णतदभावो बोध्ये माङि परे आयाभिविहितेति व्याख्यानादिति भावः ऽप्रतसवर्णादोर्ग्रह
णे इत्यपि बन्धोग्रहणमित्युक्तं भाष्ये सूत्रेषु कोऽप्यत्र वार्तिकान्यनुवृत्तावनन्तवृत्तौ वा

नस्यादिति वाच्यं २ कथं निर्देशः क्रियते भूसत्तायामित्यादि रभियुक्तः कर्त्तव्य
र्थे : सच क्रियावित्व वोधाय इतिभाव : वाणि निरु कांश्चिदर्थे राहित्वान्यंठ
ति कांश्चिदर्थे साहित्वाग्रहणे न भूवादिसूत्रे परिमाणग्रहणं कर्तव्यं कुतो
वा ४२ ह्येतन्नु भूवादयो धातुसंज्ञाः स्युरिति न पुनः अन्येषां इतिभाष्ये उक्तं चेद् इतिसू
त्रे पदपत्तिरित्त : कांश्चिन्नुमन वक्तान्यठ ति उभुनिर्देशा मनेस्कादिर्गत्तिशाप
णयोरिति त्वनुनिरि नामीदाद्विधिरितिभाष्ये उक्तं नयानमो वरिवइति सू ॥
त्रे भाष्ये उक्तं खल्वपि पचादीनां क्रियानवनच्चेषतां करोति २ वक्ष्ये यत्रख
ल्वाप्यन्वायत्वा क्रियावयत्तो ति क्वचिदेवं क्वचिन्नेति उपरादतणमिति २ अनेका
र्थाधातवो भवंति इति भाष्ये मत्वमानं तथाप्रयोगानुसारेणैव मत्वमर्था
दाभाष्यस्यापि शब्दान्तु एवंचसेघत्तेर्गत्ताविति सूत्रे गत्ताविन्युपाद

धातुकार्यमिति ॥ पूर्वरात्रान्नमवन्यादेः सकर्मकत्वं ॥ अकोपसर्गात्स्थिरस्मृत्यामि पात्तानां धोतकवाचान्स्तु
चेति एध वृद्धौ ॥ वृद्धौ ॥ अकर्मकत्वं ॥ वृद्धोपसर्गात्तमरणं तज्ज्ञासत्तास्थिति जागर
णं शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः वृद्धिक्षयभियोक्तयः दिन
॥ आत्मनेपदानां ॥ आत्मनेपदशब्देनात्र पूर्वत्तासाड एवटि ग्रहणं तेन शाबिटोरेकादे
शस्यापिच्चात्वित्वे गुणनापत्तिः एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन घोस्थानिवत्त्वेनादेशान्त यत्तु
पिदादेर्धातुवेकयोरि — तिपठित्वे दन्यत्तु शाकयमिति तन्न मवृद्धः इत्यादौ मजे
वृद्धिवृद्धेः ङित्त्वे चेति निषेधानापत्तिः धास से तडादेशानां टेरेत्वं नेत्ति साप
कादेकारोच्चारणं इजादेर्गुरुमत इति धातोरेकाच इत्यत्ता धातुरिति कास्प्रत्यय
यादित्यत्र ॥ आम्लिटीति चाँनुवर्त्तते दयेधन्यादौ तु नाम् सन्निपातपरिभा
षाविरोधात् ॥ लिलिनमिता हि तस्य गुरुमत्ता इजादेर्गुरुमतो विहितेत्वं लिटीति

स्यां संसर्गबोधे 'जादेर्गुरुमतो' इत्यर्थे नाम्नो मत्वर्थग्रहणमादिग्रहणं तस्य कार्यं मत
ग्रहणं तेपदेशिक गुरुमतो ग्रहणमिति न वक्तव्यम् इच्छ ऋच्छ इत्यादेस्तु छे श्यामना
पत्ते वाच्यं हि मत्वर्थ गुरुमतो न छ इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ग्राम आदिग्रहणं मुखे
जादेर्ग्रहणं मतव्यपदेशिवद्भावेन जादेरित्यपि न वक्तव्यं इङ् गतावित्यादेः दर
यांचक्रे इति माधवानुरोधः तस्यां संज्ञत्वापत्तिः न च तस्य लिटि गुणविधानसाम
र्थ्यात् एवं तत्र ग्राम भावे सिद्धे न छ इति व्यर्थं कास्यां धात्वे तस्यान्तस्मिन्निति परि
भाषाबाधेन व्यवधानेपि गुणप्रवृत्त्या तत्सामर्थ्याभावेन तत्साध्ये क्यानु कास्॥
प्रत्ययादिति सूत्रादनुवर्तमानमिति पंचम्या विपरिणम्यते लिटि परत उपश्लि
ष्टस्य कृञ् अनुप्रयुज्यत इत्यर्थः तत्फलितमाह ग्रामं तान्लि
टि परा इति प्रमर्तृ इति पंचम्यंतनिर्दिष्टपरिभाषया प्रत्ययादेः नाव्यवहित

लघुप्रयोगा इति कैयटः

लघूपायेन ... ज्ञानार्थं

कर्तृग्रहणेति कर्त्तर्येवात्मनेपदप्रयोगेन प्रयोगस्यैवेत्येव सिद्धत्वे इयर्थस्य कर्तृमेव तत्रेष्टं
क्रियेति ए धर्मितामूर्धवर्त्तिसमभिव्याहारे चोन्यादिके सामान्यार्थनिष्ठमेव एवं
चैधांचक्रे इत्यस्यैकवर्थवृत्तिकर्तृव्यापारभिन्न: यशोदान कर्तृमपूर्त्त इत्यत्र कर्तृ
व्यापार इति बोध: सपदे स्थिति प्रभिविधौ संपदद्येति सूत्रपठित इत्य
र्थ: प्रतिनियतार्थत्वादिति संपदे हि सिद्धे वस्तुनो योग्यरूपांतर एयति रूपा
र्थकत्वादिति भाव: द्रव्यं संपादयतीत्यादौ तु धात्वर्थो मते कर्मत्वात् स्वस्व
व्याख्यानत्वाकरणमर्थ: केवलपदे र्वा प्रयोगेनापाद्य: उत्तरदेशास
योगात्मककर्तृव्यापारवाचित्वेन (गृह) तस्यापि विशेषवाचित्वात् एतेन कर्तृत्यजा
तीयानां धात्वर्थोस्मेव प्रत्याहारेण तत्संपदे विशेषस्य धातुत्वाच्छिन्न भिद
मित्यपास्तं प्रतिकृतेति प्रामंतस्यात्मनेपदानहेत्वात् प्रत्ययग्रहणाच्च

॰स्यनुप्रयोगस्येति कर्मणि प्रत्ययः अनुप्रयोगस्य कृत्रः ॰ स्यवनप्रत्याहारग्रहणं ॰ स्यनुप्रयो
गस्येति कर्मणि प्रत्यय इति : पूर्वशब्देन पूर्वोपादानकाम्नेन पद भवन लक्ष्यते न
दाह पूर्ववदेनेति पूर्वकालेः ॰ धामूकन्यवादित्वे इदं चकारेत्यादावप्यक्तें :
कामिन्निन्याप्लोत्वदाहिहितात्मनेपदं वारणायन नेडि तिद्रहणमपलक्षणं का
न चोपि एकारे च्छारणामिति घासः से इत्यत्र मोप्येवं त्वनेड इत्यादि टित्व ॰ धा
त्मनेपदनामित्यत्र भाष्ये स्पष्टमित्येकदेशप्रत्यायवसुत्तः परत्वादित्वे प्राप्ते प्रस
गाविसानेन अदिष्टकत्वे प्रलक्ष्यलक्षणस्येति न्याये नेत्वमिति लुट : प्रथमस्य
त्यत्र भाष्ये स्पष्टं किं न्यादिति कि ङन्यादित्ते त्यर्थः द्विवचने स्थान्यत्त :
पूर्वत्वे न दृष्टस्येव चचके इत्यादेः कार्याभावादचः परस्मिन्नित्येव सिद्धे इह
मारब्धं द्विवचनेचीत्यनयोः सामानाधिकरण्यसंभवात्मकत्वे द्विवचनस्य

नरा वृन्नान्नामित्तं लक्ष्ये नागप्तो
बीत्यनेन समाना। धिकरणं पत्तदाह

874

१९

द्वित्वनिमित्तेत्ति प्रत्यासत्त्यात्तन्निमित्तैकादेशस्यैव स्थानिवत्त्वं बोध्यम् उक्तरूपेणेतु
विभक्तीत्यादावपि तद्धविभक्तीनामाश्रयणे निमित्तत्वाश्रयणे तदुक्तस्याभिनिमित्त
[illegible] त्वंकिंचत्तद्यानुरोधेन साक्षात्समुदायस्य जनकत्वयाद्वित्वप्रयोजकत्वं निमित्त
त्वमिहेति चेन्नतु रित्याद्विसिद्धिः एवञ्चद्वित्वे जादिप्रत्ययस्य निमित्तत्वे
ऽप्युच्चारितत्वं यणः प्रत्ययोनिमित्ते जादिप्रत्ययस्यापि सन्यङोरित्यस्य बलेन
तत्त्वेपि सन्योद्वित्वप्रयोजकत्वमस्ति तच्चलोकेसमवायिकारणत्वेनिरिते
एवनिमित्तकारणत्वव्यवहारादरिरिषतीत्यादेनेसइकारस्य वाद्वित्व
निमित्तत्वमित्तिगुणनिषेधः इस्याद्वित्वत्वात्तत्तदाहि तु नहिकार्य्यं मन्येमै
वन्नकार्य्यनिमित्तत्वेनाश्रीयते इति तस्य समवायिकारणत्वादितित्तद
शयः एतेनशायितन्निवृत्त इति सापवर्कसंदुपरिभाषांतरमिति वदन्तः

१९

२।१७॥

८७५

विस

कार्ष्णिणो पक्षिन्न ह्यस्य च निमित्तत्वव्यवहारात् च नचाशिरि प्रवृत्तीत्यादवपि
साधा उपेक्ष्यस्य समीपसंबंधिरूपमेदस्यानिबंधनत्वात्॥ यच्चिविकिं मधि
जगे डाउ लिटी त्यत्र द्विलकारकसाध्यावस्थायां उणाउादेशस्य सत्वात्पूर्वस
टोज्ञा द्वैधात्वके इत्यादीनां विषयसत्वमी न्नात्वापि तद्भवभावित्वेन तद्बुद्धि
भावभावित्वामात्रेणापि निमित्तत्वस्य त्यक्तुं शक्यत्वात्॥ पत्रस्तूचो यान्नहि
उद्बुद्धिभावश्वनिमित्तत्वस्यानिमित्तत्वाभाव: सर्वत्रैव चात्र शास्त्रेबुद्धिकृ
तनिमित्तत्वादिदमेवाचीति द्वितीयानिमित्तत्वाश्रयणेति॥ ग॰ प्राव त्याकाला
वधारणमवीत्याह द्वित्वे कर्तव्ये इति॥ प्रचः किं ईजतुरित्यत्र हि द्वित्वनिमि
तत्वात् संप्रसारणस्यादेशो॥ क्ते गुप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्॥ यन्त्रनिषेधेद्वित्वे
हलादिशेषे उत्तरखण्डे संप्रसारणे पूर्वखंडे संप्रसारणं न स्यात्तन्न संप्रसार

२२।१९८॥

ऽत्र एवासंयोगादित्यत्रापि इत्यनेनैवात्र ऋकारस्यार्थे इति दिक्‌ ॥ उरत्‌ ॥ वृधु
दनुरित्यादावभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन पूर्वं हलादिशेषे
तत्तो उरत्‌। ननु किमुरत्वसिद्धये प्राह ऽभ्यासस्य ऋवर्णस्येति इदं च दी
र्घोऽकित इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं नन्विति इत्यादेर्नैव न्यायेनोरदत्त्वं कृते ह
लादिशेष इति बाध्यप्रत्यये किं ग्रन्थे न प्रत्ययादेः प: किमर्थमिति
चेन्न: नन्वस्ति ऽन्यथोरदत्वस्य परनिमित्तत्वात्‌ स्थानिवत्त्वाभावे
ननसंप्रसारणमिति निषिधाय ते: ऽत्र ताः सप्तमसमर्थ्य रथाधिकार:
उक्तेऽभगवत्ता न च प्रागभ्यासविकारेभ्योऽनाधिकारे पि ऽभ्यासेन द्वत्य
यादिर्येषा भविष्यतीति वाच्यं ऽभ्याससंसैत वाक्यतया शिष्टि वरे येदृ त्वया
पूर्वस्य कृत्तोदन्यच रामेभ्यास्वस्य परनिमित्तत्वोपयादात्‌ किंच सन्य

इत्यर्थेन सर्वं शाचरनिमित्तत्वेन दुरवबादं ऽवृंगसंसैकवाक्यत्वयात्
प्रत्ययस्याव त्यानदोष: ऽकृजधाक्षार कैरोत्रि त्यादौ घञ् लुङ् तेन स
मरोति त्रि निषेधानित्यत्वेनन चोन्नारत्रिभाव: वसोस्तेन तद हृयोष्पा
वेपि ऽकृजसंसाहा राउ स्पर निमित्तत्वाभियमत्त: पर भेद्र: पूर्वं वर्ति
त यावर निमित्तत्वात् रावच वर्के रीत्यत्राज धो इत्यादौ अरावे वने त्रिदिक
नन्त पदिशे न दातस्य कोच्चाव्यभिचा राच्च कित्वेन
त्रिपद्पत्ति राका च इति निमित्त न च वेधिव्या
वत्त्यर्थे तत्सा मर्थ्येना पदेश मात्रे राकाचो गृहण
दित्रिवाच्य ऽधा घुदात्तत्वेन निपातेन सिद्ध रित्यभिमानात् राकाग्र
गृहणं त्रेत्रि तदर्थ केनाच इति पदेनेत्यर्थः ऽवृन्यथे पदेशे

मत्याभावाभावात् [illegible]

२० ५

तत्सामर्थ्येनोरवादेन प्राप्तत्वइत्यत्रेति उपात्तविभक्त्यर्थान्वयोगेमानाभावेन
नहि वदेत्तिभावः तद्वत्वइति समुदाये शक्तत्वव्यवस्थाप्यचस्वत्वं विशेषणेत्तिभा
वः सिद्धइति शब्दविशेषमनादृत्यार्थविशेषपुरस्कारेणेवोपत्तेरपारिभा
षूवत्तेः स्वपादत्वादित्तिभावः सामर्थ्यादित्ति उपदेशमात्रे पराकाजिवत्य
र्थः अनेकान्त्वादित्ति हनो वधेत्तिसूत्रे भाष्य उक्तत्वादित्ति परेत्वेकाजग्रहण
व्यावर्त्यं च वधिरेवधि किंचोत्तरार्थमेकाजग्रहणं यत्तएवजाजागरित्तरांवा
भिन्नत्यादौ उपदेशे जत्तत्वमादाय भ्रकहित्तिहीन संघोन तत्रोपदेशेनवत्तिस्म
स्तीत्यमित्यादौ विशिष्टसंघायत्तोकरस्यवं त्तिपाकपात्तिनास्यैवभाष्यं उक्त
त्वात् नचभाष्यपङ्क्तौ लोपनवेभिदित्तत्यादौ विदूपवत्यवं उपदेशेतदन्ता
देकाच४ग्रहमारणादित्यर्थत्वानोह वृत्ति संघोवक्तव्योविभिन्नस्तनोत्तिपदे

यङ्लोपश्चेत्यादि भाष्ये तत्तुल्यं भायसकुरवेलेन यङ्लुग्विधेयं नस्यत्तद्धि षष्ठ्यं चेत्म यङ्
लोपे स्थानिवत्त्वेस्पष्ट यङ्लुक्यपाया प्रदर्शनेनन्यून त्वापत्ति रित्ति वाच्यं द्वित्वषष्ठेयष
ङ्लुकोऽनभिधानेन छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्र दोषाभावात् ॥ लौक
ज्वग्रहणे किं सर्वमित्ति प्रश्नस्य तत्र भाषाया अपि मिति तरस्य भाष्यनि शालवन्तत्प
त्ते: ॥ प्रजघा वभिद्दो त्यादेः समूलनाद यस्तु चर्करीत्वं चेत्यस्यादेरो पाठ इति वच्य
र्थे यङ्लुङ्नेगणं तत्र प्रयुक्तस्याप्याप्यान्यछन्दसत्वादेव कार्यान्तरानोनपि छ
दसि इष्टप्रयोगसंदर्शनेन संभावनाबोध्य: भाषायां तु नाहशाना संभावना ॥
स्तिपूर्णवादिनिर्दे शास्तु लिङ्गादिनिमित्तक भवत्ते: इत्यादि स्थित्तान्निर्देवन्नार्थे
शव्नार्थसाधकाः इत्याहुः इणः शीध्वं सीध्वमिति सकारे द्वारणं तु वुडीध्वंड
त्यादावेकदेशविकृतन्यायेन सीध्वसत्त्वेन ढत्त्ववारणाय ॥ धनिनस्मिन् ग्रहणान्ने

२९
२२
२२

880

प्रत्याहारग्रहणेष्वैकशो दुर्ग्रहत्वाच्चेति भावः तदुक्तं मन्तदुत्सार्वधातुक इति भाष्ये॥
ऽथ तद्ययोगे तद्भावात्स्यबाधनेऽस्मरं त्विकर्तृर्वचनात्मनो विषय इति परस्य पापवाद
इति पररूपमेकादेशो पलक्षणं ऽग्रहणं जेत्यादौ गुणस्यैव प्राप्तेः ऽथ प्रभ्यासवि
कारवाच्यबाधकभावाभावाभ्यां नपूर्वपरस्थितहलादिः शेषोत्तरं दीर्घ इति भा
ऽष्यत्वलिष्ठोऽत्तिवर्त्तते तेन ऋधातोरं शघात्ताक्व यङ्लुकि नायं दीर्घ इति केचित्
ऽधादिग्रहणं नदंत्तविधिनिरासार्थं धिच धादौ प्रत्यय इति येन यदयो धाव
त्ति यायो धावनमित्यादौ नलोपः ऽथ तत्र भाष्यत्वङ्ग्युक्तं सनः सकारमारभ्य
महिङोङकारेण प्रत्याहारः वकाधात्त्वेवेष्यत इति भाष्योक्तेरयं सिचोर्लेटि पदइति
सङीत्यस्य वर्कादेरयुक्तं प्रत्याख्यानं न युक्तः तत्र सङीत्यस्य धादेः सान्तादसंभवेन।
प्रत्यय इत्यबाध्याहृत्तं मूलकृता यत्तु पदस्येत्यधिकारेण प्रत्याख्यानेन वा

१८
२२
२२

त्त्वात्ति त्रि॰ यत्तत्ता वचनमेवज्ञायइतिपरे हरन्ति तासस्यार्थो प्रइत्यत्तस्तास॥५
स्यात्ति स: सो त्यत्त: सइति चानेवर्त्तते लोडइति लोऽडेशस्युत्त्वाच्च: सलोपइति
लिङ: सलोपइत्यनेन इलात् तकार उच्चारणमात्रफलके भवति विभूषा वि
त्यस्या च्चारणमात्रफलके विप्रवर्त्तेत इचघरित्यत्रायपादि तत्त्वादित्संज्ञा
निवर्त्तते यत्वमित्ति तात्त्यभेदात्तुनर्थप्रव्रत्तेरित्ति भाव: उगपदेवन्वोभयो
यत्वं ठ धयोरित्ति मत्तभेदेनात्तेशोय: हस्यात्यवयुक्त इतिमतेऽत्वित्यनेनतन्म
त्तेभाष्यानन्तरूहरूपस्य उत्तयभावरूपस्याचास्वरसो स्यवोधनात् ऊदृदं
तैरित्ति दीर्घो कारानाम् उदात्तत्वादेव वमूयात्तत्त्वं चेत्ति इडभावनिपात्तनमार
ध्र राकाचइत्ति तेनजागदीधिइत्यादीनां व्यावृत्तिः शल्कित्ति भाष्येत्वनुवं धर
हित्तः पाठादृश्यते पचित्ति दुपचेव प्रसिद्धत्वात्तस्य जिर्हिवादि ज्ञुदादिरूप वध्य

882

२३

२३

॰प्रत्तएवरोरुच्चादीनांइतिसूत्रभाष्ये न पत्तो दवत्तो त्युदाहृतं तं लपू तुदादि रेव
नदिवादि र्योरव्यानात् शपू घातोर्योदितेर्दिवादि प्रहणं क्लिशद्युतोति स्यना
निर्देशः क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् तत्राहि क्लिश इति विभ
क्तिविहितस्य उदा इदं बाध कत्वमुक्तं ॰प्रनिट इत्यनुवर्त्तनाद्य हार्थं स्य
टोग्रहणाभाव इति केयट भाष्यमा छे पाठः सच्ची तिक्ष्णा यो मि
तिसेव्यनचायो ॰वृकित्वविधानात् ॰प्रत्तएवम्दृतोमच्चि नीत्तः उत्थ इतिस्य
नानिर्देशे माघवादि प्रामाण्यात् वसतिर्योदि वसिप्रसारणी तिभा स्यात्
शत्रुः इति इति चन्द्र गोमिमतेन वर्त्ततो भाष्ये त्वदित्वात् ठ भावे न दिवादे
रप्यानिट्त्वमेव विद्यत्तिर्विनदिति विकरणानिर्देशः स्यव्या वर्त्यं व्यावर्त्यतेति
रस्व उन व्याजेनदर्शयति विदतिरिति भाष्य विदतिर्विनत्ति विद्यतीतिपाठः

विदतीति प्रयोगस्य विदेः शकरणादिकः सत्वात् श्नुतस्य एव मस्य विभाषा प्रविदेरिति
वक्तव्यं इह मा भूत् विदित्तः तर्हि वक्तव्य यद् वाधेर्विभाषा तद् वाधेः प्रतिषेधः ॥
राधिकरणस्यानिभाषा लुग्विकरण क्त्वायमिति यस्य विभाषेति सूत्रे म स्य उ
त्कृत्तो दादिकस्यापि सिद्धं प्रविदेरिति वार्त्तिके तद्ग्रहणमेवस्यात् एवं यद्वा
घेरित्याश्रयणोपितत् दर्थ वार्त्तिकस्यावश्यकत्वेन तत्सूत्रव्याख्यानासंगतिमे
मैत्रेयाणामव्यगदत्तत्वेन वार्त्तिके लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति नदोषः ॥१०॥ को
तएवं ज्ञेयं परित्यच्य उपदारात्स्त्रीक्व लोक्यवान्निन्यार्थं पुरिवेत्तीति तत् जं तत्प्रयो
गः संगच्छते यजुके प्रयोगेन तत्रत्य भाष्य उपादाय वेत्तिरित्यत्र विवक्षितो विदूलाभे
इत्यस्य तु प्रतिषेधे भवत्येव वित्त इति विद्यति विनत्योस्त्वनदो त्वादिदू प्रतिषेधः ॥११॥
सिद्धं इति तदेतेन परास्तं तोदादिकस्यापि सत्त्वे प्रविदेरित्ययमेन न वेत्तेरेव ग्रस

॥२६

ने नन्निशिषे नेत्तिनिर्देशात्तत्र तन्नोमत्र उदाहरणं मन्त्रो मन्त्र्यमित्यादे भाष्यव्य
वहाराच्च वस्मिनित्यादौ परि दू नेदमिदे द त्रा मस्मिन्नशौक रो त्यादौ गमकाच्च॥
नद्धत्तन्नवेदिति भाव: ग्रन्थमनद्दनिदेवद नोयन्नदत्त स्पर्धेनद्दत्यत्र स्पर्धापूर्व केरावे
कैव्वत्तिर्वोध्या शर्पूर्वो: हलादिरित्यत्त: शेषद्दत्यत्र नुवर्तनेत ग्रन्थादिरित्यनुवर्तते
नत्रस्त्रर्थ्यनिरिकेवर्णायित्ताद्याव्यादि मेत्ताकूत्यर्थ: नेनववक्रत्यत्र वस्पनदो
ष: शेष: किं सस्प्रसर्पूर्वाकिं सपूर्वाइत्युक्तौ स्यादि धायि स्वप: शेषापत्ते: प्रासिद्धा
वेति ग्रासो: प्रतिपादके नाष: शवे त्तिवाच्या र्थे: प्रर्थौनरशेषादि त्ति दुरस्मिप
दमेव प्रात्त एक शब्दशब्दो सहायवाचीति द्विवचना नेन समास: द्वयोरेव संघसंग
वादित्याहासद्रुक्ते त्यादि लिटौ त्यादे शवि शेषरणयकद शान्नये विसोत्रत्वाद
त्तित्तदा ह त्तिशानमिचेत्ति नन्नि मित्तोदशादि मिन्न मित्यर्थ: निमित्त प्रत्ययाप

किं निलिटीति गमहनेत्यादिना यद्यपि किं। तोऽभ्यसवंतं तथापि लिडि त्वासंभवा
त्किंती त्युक्तं। अभ्यासलोप इति विशेषविधिस्त्वाप्राप्ताप्राप्तविवेकेन च लोपमात्रे
विधेय तत्पंघटयेवस्यति यथासमासे पदं हूस्वविधेयतत्तान्वयोऽस्तिसतीतिज्ञेयं।
चिच्च लिटीति किं पापच्यते। अभ्यासविकारेषु अपवादबाधकभावाभावेन दीर्घोऽतु
वैकल्तेवाभ्यासदीर्घरात्वाभ्यासलोपो प्राप्नुतः। किं च परत्वादित्वाभ्यासलोप
स्य दीर्घत्वेन बाधः। सकृद्गतिन्यायाच्च। न पुनर्लोपः। तिभाष्य उक्तराद्धांतरक्र
प्राप्तलोपेन नित्यः। अभ्यासविकारेषु न बाधकभावः इति तु साधर्के सिद्धस्या
सार्वत्रिकत्वान्नाश्रयं यतत इति तद शाय। एतेन यत्राप्यनंतरस्मिन् कर्तेसर्वे
वाद्वत्तिस्तद्विषयपरत्वायइति केच दानतम पासंदीर्घकर्ते इत्वस्या प्राप्य
चीकदिति शुण्णायउ लुकोरितिसू त्रोक्तत्तदुदाहरणभाष्यविरोधापत्तेः पलिव

रघुर्व 886

२५

सेटीत्येव सामर्थ्यादेवानिट्त्वसिद्धेर्म. येत्येतत्कृत्य यत्वस्य ग्रहणं स्वघार्थे त्यचि
त्ति देवेड् इत्यादि द्विदकारादि धुसत्वे सर्वोन्त्यस्य . एकेत्यादि किमिति ? प्राप्त,
मित्यादेहलुभयेइत्येता वन्तापि वा रणे संभवादित्ति प्रश्नः नचवमण
त्वरित्यंभिः त्राम्यासचर्त्ति त्वस्यापि द्वत्वादेत्वादि स्यादि त्तिवात्यफलिभः
जिग्रहणमेतत्राभ्यासत्वयोरभ्यासादेशस्यापि द्वत्वाभावसाधनात् श्रुनादेश
देरित्यादिग्रहणं तु हलादिशेषमादाय सूत्रस्य सभवकारणाय स्यघार्थे
उत्सन्नन्तम् उत्सन्नवनगमन इदितोनुम् इति न इत्ति कर्म्मधारयः येणधात्वे शव
णित्ते नेदिदं तस्य धातोर्द्विविधानोपपत्ति उपदेशेनदेशः भातोरि त्ति धा देशाव
स्थायां तु भवेत्तेन द्वित्वादौ तु रोप्रहलः प्रत्ययसिद्धिः प्रत्ययवर्त्तमानं च गस्य
त्यर्थ प्रगत्वयोगस्यत्यर्थके वा धर्मं त्वासो तु न दोषः . त्यास एव तु शकारात्

२२